

STM 1999

Det gåtfulla 1700-talet

Studier kring upplysningstidens svenska koralrevolution

Av Harald Göransson

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Det gätfulla 1700-talet

Studier kring upplysningstidens svenska koralrevolution ¹

Av Harald Göransson

Den rytmiska utjämningen av den klassiska koralen under 1700-talet är sedan länge välkänd och omskriven. Framför allt har Gösta Morin bidragit till kännedomen om denna utveckling, och andra har följt i hans spår. Men än återstår många frågor, som den här uppsatsen söker besvara. Varför skedde detta? Hur gick det egentligen till? Hur kunde det gå så fort? Vilka var drivkrafterna i denna utveckling? Vilka personer var inblandade i koralomformningen? Vad går det att utläsa ur samtida dokument?

De här frågorna är kanske mera aktuella än det kan förefalla. På 1700-talet skedde en utveckling från rytmisk till utjämnad koral. I våra dagar har vi gått motsatt väg: från utjämnad till rytmisk koral. Det är därför inte ur vägen att söka utreda orsakerna till dessa förlopp – de kanske kan ske igen?

Vad som hände

Den gamla mångskiftande rytmen fick alltså på 1700-talet ge vika för en isometrisk avfattning. Även om taktindelning och taktstreck hade förekommit långt tidigare i vissa genrer – även i koralhandskrifter, dock inte i koralpsalmboken av år 1697 – blev detta regel på 1700-talet. Dessutom skrevs koralerna nu med fjärdedelsnoter i stället för de förr mycket vanliga halvnoterna som grundvärde. Uppenbarligen sjöngs de och spelades mer och mer med taktslaget på varje grundvärde i stället för som förr på vartannat, vilket innebär ett betydligt långsammare koraltempo än på 1600-talet. (Att taktsignaturen i jämn takt fortfarande var alla breve saknar betydelse, eftersom detta tecken sedan länge enbart avsåg jämn takt i motsats till tretakt). Melodierna förenklades också så att man tog bort vad som uppfattades som ”onödiga noter och Krökningar”. Samtidigt började den äldre mångskiftande och icke-periodiska koralrytmen alltmer vika för en periodisk utformning med takterna grupperade fyra och fyra. Johann Crügers koral 252 är i flera avseenden ett exempel på hur denna förvandling skedde:

1. Denna uppsats är en vidareutveckling och i viktiga hänseenden en uppdatering av vad författaren tidigare på olika håll har publicerat i ämnet.

Min högsta stätt o Jesu kär ! Du källa rijk af nåde /
 Sij/ huru jagh besväråd är / Och sitter vthi wåde /

Medh pilar fargad margelund / Som samwet mitt rätt vthi grund

Fast quälja och nederträda.

N° 252. Min G^ott / K^oll o^o / *Quin*. 8 vers.

Notex. 1. Koralen 252 enligt 1697 års koralpsalmbok och i Westmanns utformning 1731. Av 1697 års skiftande rytm återstår hos Westmann endast en punktering; allt annat är utjämnat. Den besynnerliga näst sista frasen, som förefaller härma den första, fortlevde i de viktigare handskrifterna fram till Miklin 1760, som dock meddelade den i ett tillägg.

I flera avseenden hade 1697 års koralpsalmbok berett marken för dessa förändringar.² Också harmoniskt förändrades koralsetserna, i detta fall ofta till det bättre – 1697 års harmonik var ju i regel ganska tafatt.³

Morin har riktat uppmärksamheten på att denna utveckling hade en motsvarighet i Tyskland, där ”den ofta rika taktväxlingen i de gamla koralmelodierna utjämnades

2. Se Göransson 1992, s. 78 ff.

3. Göransson 1992, kapitlet Harmonik, s. 127 ff.

och ersattes av dansvisans och operaarians enklare rytm, medan melodierna försågs med drillar, figurer och genomgångstoner”. Det tidigaste vittnesbördet härom ger den hamburgska koralboken från år 1715. Förfallet fortsatte under andra hälften av 1700-talet och kan fullt utvecklat iaktas i J. Fr. Doles koralbok 1785. Vid sidan härav uppstod dock redan tidigt en motrörelse, som ville få bort detta utsmyckande och återge koralen dess ”ursprungliga enkelhet” – en talesman för detta var Telemann i Hamburg med en koralbok år 1730 och senare König och Kühnau.⁴

Westmann-Zellbell-linjen

Den tidigaste hittills kända dokumentationen av denna utveckling i Sverige är Olof Westmanns förut nämnda koralhandskrift,⁵ daterad 1731 i Härnösand, året innan Westmann tillträdde domkyrkoorganisttjänsten där. En annan av de tidiga koralhandskrifterna är Ferdinand Zellbell d.ä.:s tabulatur,⁶ som dock hittills inte kunnat dateras. Nu har jag emellertid gjort en upptäckt som nog förändrar forskningsscenario: jag finner nämligen att Westmanns koralbok och Zellbells tabulatur i det stora hela är identiskt lika.

Olikheter finns ju såtillvida att Zellbells handskrift är en tabulatur, medan Westmann tecknar koralerna i moderna noter med melodi och besiffrad bas. Men melodierna liksom även baslinjerna är vanligen lika, bortsett från att basnoterna någon gång har olika oktavlägen, men det förändrar ju inte harmoniken. Enstaka skillnader finns dessutom, framför allt i koralen nr 2, där Zellbell har en i vårt tycke besynnerlig rytmisk utformning:

Then som vil en Chris - ten he - ta och rätt thet nam-net bä - ra

Notex. 2. Början av koralen 2 i Zellbells tabulatur, överförd till modern notskrift.

Denna form, som möjligen innebär reminiscenser från melodins originalform från år 1524,⁷ räddar ju faktiskt en fyra tacters periodik, som Westmann, och de allra flesta med honom, måste avstå ifrån för att få inledningsfiguren att följa textens rytm. Men då får man också en klumpig förlängning av tonerna på ordet ”heta”:

4. Morin 1944.

5. Nu i landsarkivet i Härnösand.

6. SMB koralhandskrift nr 1.

7. Se Göransson 1994, s. 235.

Notex. 3. Början av koralen 2 enligt Westmann 1731.

Att följa 1697 års enkla och naturliga version – som självklart också skulle ha gällt i våra dagar om melodin varit aktuell nu – gick ju inte för sig därför att den inte kunde infogas i en genomförd fyra fjärdedelstakt:

Notex. 4. Början av koralen 2 i 1697 års koralpsalmbok.

Harald Vallerius visste säkert vad han gjorde när han år 1697 avstod från moderna taktstreck och endast skilde versraderna åt med ett streck. Men så till den grad bundna av tidens krav på taktarter och taktstreck var alltså både Westmann och Zellbell d.ä.!

En annan olikhet består i att Westmann till skillnad från Zellbell inte uppstår koralerna nr 4–7, som alltså redan tycks vara på väg att försvinna. I många av 1700-talets senare handskrifter hoppas de över, ofta med anmärkningen "brukas intet", "spelas intet"; kanske kan de dock ha sjungits utan orgel.⁸ Därutöver finns det enstaka smärre olikheter mellan de bägge handskrifterna, oftast bara någon basnot här och där; i koralen 252 i notexempel 1 är det bara en enda basnot som skiljer de båda. Olikheterna är inte större än att man måste anta en bestämd förbindelse dem emellan. Men hur har den uppstått? När Westmann skrev sin koralbok år 1731 var han endast 23 år gammal, och det förefaller otänkbart att en så ung man av egen kraft kunnat skriva en så genomgående välgjord koralbok. Han måste rimligen ha skrivit av någon annan. Men om Zellbell d.ä., som strax skall visas, mycket väl kan ha skrivit sin tabulatur efter år 1731, återstår egentligen bara en förklaring, nämligen att båda har utgått från en tidigare, nu förkommen handskrift, troligen kompilerad i Uppsala. Vilka personer kan där tänkas ha varit inblandade i koralutvecklingen?

8. Morin hävdar den möjligheten (1933, s. 124). Också Credosången i Åbo domkyrka tycks ha sjungits utan orgel (Bohlin 1968, s. 46, 49).

Möjliga påverkningar

Tabellen nedan med de olika huvudpersonernas levnadslopp och innehavda tjänster har gjorts upp för att kunna avgöra hur eventuella påverkningar kan ha förekommit.

F. Zellbell d.ä. f. 1689 i Uppsala, lärjunge o. medarbetare till Chr. Zellinger (domorg. i Uppsala 1683-1718)	Olof Westmann	Eric Burman född 1692	Johan Ewerhardt	Baltzar Knöleke född i Holstein	Johan Miklin
1715-51 hovkapellmästare i Sthlm 1717 org. M. Magd. 1718 org. Storkyrkan i Sthlm (Brodern Anders Zellbell från 1697 tidsvis ställföret. domorg. i Upps., dir. Upps. Capell: död 1727	1727 student Uppsala Koralhs. 1731 Hämrosand 1732 domorg. Härnösand	1726-27 colleg. mus. Uppsala 1728 insp. mus. Upps., död 1729	gymnasist Linköping 1734 i Upps. o. Sthlm 1742 dir. mus. i Skara Koralhs. 1744 1745 vik. org. i Skara 1755 ord. domorg. i Skara	ca 1730 org. i Ystad, 1739-54 domorg. i Linköping; flera memorial 1742-52 Koralhs. ca 1746, nu förkommen	född 1726 gymnasist Linköping 1751-53 i Sthlm elev till J. H. Roman? 1754 dir. mus. o. domorg. Linköping Koralhs. ca 1760 Memorial 1761 död 1787 (eftertr. av sonen Johan Adolf med koralhs. u.ä.)
Tabulatur u.ä. Memorial 1741 Koralhs. 1749, 52(?) (1753 eftertr. av sonen F. Z. d.y. koralhs. 1752? o. 72)	Z. d.ä. död 1765 (Z. d.y. död 1780)	död 1779	död 1798	död 1754	

Att Uppsalas gamle domorganist Christian Zellinger, som undervisade Zellbell d.ä. och samarbetade med honom, kan ha spelat en roll som inspiratör är möjligt, kanske rent av troligt, men vi saknar hittills varje bekräftelse på detta. När Westmann år 1727 kom till Uppsala som student var ju Zellbell d.ä. sedan länge försvunnen till Stockholm, men Zellbells bror Anders hade verkat i Uppsala av och till som ställföreträdande domorganist ända till sin död i september 1727⁹ – kanske fanns där en förbindelse? Eric Burman som delaktig i koralomformningen kan nog i stort sett avskrivas även om han fanns på plats i Uppsala till år 1729. Det finns inga tecken som för hans del tyder på något intresse för koralutvecklingen. En av hans avhandlingar berör visserligen olika sätt att spela en koral men ingenting därutöver,¹⁰ och hans collegia musica tycks ha utgjorts av helt vanliga sällskapliga musikstunder (enligt Westbladh var kretsen kring Burman inte särskilt fackmannamässig¹¹). David Kellner, som var organist i Jakobs kyrka i Stockholm 1711–48, lär däremot ha skrivit en koralbok, nu förkommen, som omnämns av Johan Miklin i Linköping.¹² Miklin ansåg den överlägsen Zellbell d.ä.:s koralbok som sades vara ”dålig och full med fel” – långt bättre var då denna Kellners och en koralbok av Hinrich Philip Johnsen.¹³ Miklins omdömen är dock osäkra och kanske färgade av ren avundsjuka; jag finner Johnsens koralbok¹⁴ ganska egensinnig och maniererad.

I det då svenska Finland finns inga tidiga vittnesbörd om någon motsvarande koralutveckling. Åbo domkyrkas tabulaturbok, som tydligen användes långt in på 1700-talet, tycks vara skriven i slutet av 1600-talet; den står melodiskt och rytmiskt mycket nära 1697 års koralpsalmbok och uppvisar även paralleller med äldre riks-svenska koralhandskrifter, framför allt Roslagskulla- och Leimontinus-handskrifterna.¹⁵ Först senare når koralrevolutionen även Finland och kan bl.a. studeras i koralhandskrifter av Strömbäck 1787 och Nemlander 1790.¹⁶ Organisten i Finska kyrkan i Stockholm, Bengt Westin, hade i sin koralbok 1756 däremot anslutit sig till den svenska Westmann-Zellbell-linjen.

9. Bengtsson 1968, s. 1201.

10. De triade harmonica 1727, Propositio VII.

11. Norlind 1937, s. 46 f.

12. Norlind 1937, s. 42.

13. Denne Johnsen kom till Sverige år 1743 och blev år 1745 organist vid S:ta Clara i Stockholm. Han gjorde sig sedermera känd även som kapellmästare och tonsättare. År 1771 blev han lärare i ”harmonik” vid Musikaliska akademiens undervisningsverk och undervisade enligt Hülphers (1773, s. 109) över 30 organister.

14. SMB koralhandskrift nr 9.

15. Åbotabulaturen har beskrivits av Ingeborg Lagercrantz i STM 1949 och senare av Bohlin i SGL 1968 samt av Tuppurainen i en utförlig artikel i manus 1998.

16. Tuppurainen 1998.

Närtunahandskriften

Här anmäler sig ytterligare en märklig koralhandskrift, nämligen den som återfunnits i Närtuna i Uppland¹⁷ och som efter en preliminär granskning av dess upptäckare Jan Håkan Åberg inte blivit närmare undersökt. Det visar sig nu att den troget följer samma linje som Westmann och Zellbell. Då dessa båda någon gång avviker från varandra, följer Närtunahandskriften i regel Westmann. Närtunaboken upptar också koralerna nr 4–7, vilka saknas hos Westmann: här följs Zellbelltabulaturen ganska nära, men inte helt. Allt som allt tycks detta stödja teorin om allas beroende av en tidigare handskrift.

Närtunaboken är dock svår att säkert datera. En notis hos Hülphers upplyser att Närtuna församling fick ett orgelpositiv år 1728.¹⁸ Orgeln blev dock inte spelbar förrän den år 1731 restaurerades av orgelbyggare Strömbäck från Stockholm.¹⁹ Just det året tillträdde en Hans Olsson klockaretjänsten i Närtuna.²⁰ Eftersom det under hela 1700-talet var en vida spridd sed att en nytillträdande organist strax före tillträdet skrev en egen koralbok,²¹ kan detta möjligen vara fallet även här, även om det verkar märkligt att en klockare på landet skulle vara så pass långt kommen i yrket att han åstadkommit denna mycket välskrivna koralbok. Den kan ju också på annat sätt ha hamnat i Närtuna. Kanske var kyrkoherden i Närtuna vid denna tid, Anders Grisse, inblandad, även om inget är känt om hans musikintresse. Längre fram, år 1759, tillträdde i Närtuna klockaren-organisten Olof Sällström,²² som kanske ändå var skrivaren (det kan också vara han som ofta förvandlade Westmanns sextackord till de modernare terskvartackorden och även förändrade en del koraler i Westmannstil, t.ex. koralen nr 3, till likhet med Zellbells koralhandskrift 1749 – till den återkommer jag).

Hur kunde denna plötsliga revolution ske?

Skulle det möjligen kunna vara så att en rytmisk upplösning redan tidigt ägt rum utan att detta i någon högre grad avspeglats i 1600-talets många koralhandskrifter? Visserligen finns exempel på en ganska konsekvent rytmisk utjämning framför allt hos Leimontinus i Kalmar, som dessutom är en av de ytterst få som hänvisar till vad

17. Nu i Rimbo kyrkoarkiv.

18. Hülphers 1773, s. 254.

19. SSA: Närtuna församling special, L 1 b: 2.

20. SSA: Stockholms länsstyrelses landskontor, mantalslängder E 1.

21. Så gjorde Westmann, liksom Ewerhardt i Skara och flera andra.

22. SSA: Närtuna församlings husförhörslängd AL nr 2.

folket sjunger,²³ men ändå vittnar majoriteten av handskrifterna och den tryckta koralpsalmboken om en ganska enhetlig rytmisk tradition, även om koralpsalmboken visar de tydligaste tecknen till förvandling.²⁴ Koralpsalmbokens dragning mot den tidens högre ståndsmusik i form av sällskapsvisor och konstmusik är ju påfallande, och på 1700-talet hade koralen tydligen börjat påverkas av en enklare borgerlig musiksmak.

Överhuvud måste det kyrkomusikaliska läget på den tiden ses i ett vidare sammanhang, nämligen i ljuset av den omvandling inom religion, kultur, politik och social struktur som efterträdde 1600-talets hårda ortodoxa disciplin, och som innebar en begynnande sekularisering och en växande tro på tankens frihet inom ett samhälle, där borgerskapet arbetade för ökat politiskt och kulturellt inflytande. Först mot den bakgrunden blir det någorlunda begripligt vad som hände på koralfronten.

Vad tempot beträffar hänvisas ofta till 1700-talets strävan efter högtidlighet och värdighet i gudstjänsten, vilket skulle ha medfört en viss långsamhet i sången. Men långsamheten kan också ha helt andra orsaker: nu blev folkets läskunnighet mer och mer utbredd, samtidigt som man i allt högre grad fick egna psalmböcker. Men man läste inte fort och ännu i en koralbok av C. H. Rinck 1838 motiverades de långa orgelmellanspelen mellan koralernas versrader med att folket under dessa skulle hinna läsa igenom den följande versraden!²⁵

En ytterligare omständighet som säkert har bidragit till det långsamma psalmtempot, är den skickesediga utveckling som består i att organisterna mer och mer tycks ha börjat *leda* församlingssången (även om de ibland påstår att det är församlingen som leder dem) i stället för att som under 1600-talet *ackompanjera* den kör eller försångare som ledde sången – det är ju också karakteristiskt att medan 1600-talets koralhandskrifter utarbetades av klockare eller präster, är det organisterna som skriver 1700-talets handskrifter. Alla dessa omständigheter pekar mot en allt långsammare psalmsång, och då denna långsamhet når en viss gräns, blir det inte längre möjligt att iaktta 1600-talets mångskiftande koralrytm. Den rytmiska utjämningen går så att säga av sig själv.

I det här läget uppstår alltså plötsligt en koralbok som noterar dessa avvikelser från tidigare bruk och som i avskrifter sprids till organist efter organist. Även om många organister, särskilt i avlägsna delar av landet, inte sällan avviker från denna "urkoralbok", är det ändå påtagligt att den under hela århundradet i hög grad förblir ledande.

23. Leimontinus koralbok 1675 i faksimilutgåva Lund 1956, s. 30r. Se Göransson 1992, s. 32, fotnot 3.

24. Se Göransson 1992, speciellt s. 83 f.

25. Göransson 1997, s. 76, 98 f.

Olika förslag till åtgärder

Zellbell d.ä. skrev år 1741 ett memorial i koralboksfrågan, där han för riksdagens prästestånd lade fram sin syn på läget. Han menade att koralpsalmboken av år 1697 var så gott som oanvändbar, ty om organisten spelade efter den så sjöng församlingen annorlunda, varigenom det uppstod en "obesorgelig skilliaktighet". Han skrev vidare att en ny koralbok borde utges och att uppläggaren av denna borde "hafwa en förständig Organist sig til hielp, som hade inseende därpå, at inga tryckfel skedde, sedan Boktryckaren anskaffat sig förut en aldeles säker Not-Bok at föllia. Med en sådan tillförlätelig, erbiuder jag så mycket willigare och säkrare at biträda Upläggaren, som jag för flera år tillbaka, warit föranlåten, at skrifwa alla Melodierne uti en bok, på det sättet inrättade, at de hålla likhet med det som i Kyrkiorna allmänt siunges".²⁶

Den koralbok som Zellbell här talar om kan knappast vara någon annan än hans ovan omnämnda tabulatur, som då måste vara tillkommen "flera år" före år 1741. Om han med "flera år" menar mindre än tio år, vilket verkar rimligt, skulle detta innebära att tabulaturen skrevs senare än Westmanns koralbok 1731, men om detta kan vi inget säkert veta. Vad som i övrigt är påfallande är att han tydligen menar att en ny koralbok måste rätta sig efter folkets sätt att sjunga. I sitt memorial räknar han upp 21 koraler som i folkets mun avviker från versionerna i 1697 års koralpsalmbok; de fel som där påtalas är också samtliga redan rättade i tabulaturen.

Biskop Eric Benzelius i Linköping, som vid den här tiden var prästeståndets talman, visste väl inte riktigt vad han skulle ta sig till med Zellbells inlaga, speciellt då hans egen ställning i prästeståndet var ganska svag. Han valde att överlämna memorialet till domorganisten i Linköping Baltzar Knölcke, som tidigare varit organist i Ystad. Denne avgav ett utlåtande redan året därpå där han motsade Zellbells uppfattning att folkets sängvanor skulle vara bindande för organisten, bl.a. därför att sängvanorna kunde vara olika i olika delar av landet. Knölcke menade tvärtom att om folket sjöng fel, så borde det rättas, dock med det viktiga undantaget: såvida inte sakkunskapen gav folket rätt.²⁷ Han instämde i att gamla psalmboken av år 1697 borde ersättas av en ny, helst med betydligt färre antal melodier för att församlingen bättre skulle kunna delta i sången.²⁸

26. Skrivelsen finns i Linköpings stiftsbibliotek, med signum B 130.

27. Knölcke uttryckte detta så: "Och om så wore, at församlingarnas Säng igenom en gammal owana skulle skilgd sig uti några slutningar i wissa psalmer twertemot Psalmboken [= 1697 års], så fölier intet straxt therfore, at Melodierna efter theras Säng böra ändras, utan icke så är, at theras Säng hafwer mera sin richtighet in Modus toni, än Melodierna uti Psalmboken." (Linköpings stiftsbibliotek B 130).

28. Knölcke ansåg t.o.m. att det bästa vore om antalet psalmmelodier kunde inskränkas till 20(!). – Bekant är också Lars Högmarks förslag i sin *Psalmopoeographica* 1736 om en indelning i 45 meterklasser, varav den största omfattade 63 psalmer att sjungas till samma melodi.

Knölcke-Miklin-linjen

I ett nytt memorial år 1746²⁹ säger sig Knölcke ha utarbetat en egen koralbok efter de idéer han tidigare framlagt, ett arbete som tagit honom tre års tid vid sidan av hans ordinarie sysslor. Bl.a. gav där ett företal vissa anvisningar för spelandet efter generalbasuppteckningen, och vidare hade melodiernas omfång rättats efter människoröstens förmåga. Dessutom hade vid slutet av varje koral utsatts vissa versioner från 1697 års koralpsalmbok, "så at ej allenast then nu wanliga sången kan blifwa bibehållen, utan ock the gamla Melodier igenfinnas". Prästeståndet reagerade inte på detta, men Knölcke fick privilegium på sin koralbok av K. Maj:t år 1751. I ett nytt memorial till riksdagen året därpå³⁰ framhöll Knölcke återigen det trängande behovet av en ny koralbok. Den här gången ingav prästeståndets behandling vissa förhoppningar. Biskop Rhyzelius hade rekommenderat Knölckes arbete, och åt några personer uppdrogs att till nästa riksdag inkomma med påminnelser.

Men i koralboksfrågan hände ingenting. Två år senare dog Knölcke och hans koralbok översågs av efterträdaren Johan Miklin (Mecklin). Kungligt privilegium för denna koralbok fick Miklin år 1760, och 1761 beskrev han den i en inlägga till prästeståndet.³¹ Han upprepade där i stort sett de invändningar mot den gamla koralpsalmboken som tidigare framförts av Zellbell d.ä. och Knölcke och beklagade att många felaktiga koralhandskrifter var i omlopp. I ett "Avertissement", där han utbjöd sin koralbok till prenumeration, förklarade han också att han till undvikande av satsfel ville utmärka de ackordtoner som borde fördubblas. Vidare skulle, precis som i Knölckes koralbok, vissa äldre melodiformer enligt koralpsalmboken återges med smånoter i slutet av varje koral – "således är then gamla sången, som på ett eller annat ställe ännu brukas, bibehållen för dem den åstunda".³²

Den koralbok som här omtalas måste enligt min mening vara den förut icke uppmärksammade handskrift som finns i Linköpings stiftsbibliotek med signum 1996:1 (nu i kopia även vid SMB). I den återfinns både anvisningarna för ackordtonsfördubblingar och de äldre varianterna från koralpsalmboken. Handskriften stämmer helt överens med det provtryck som bland andra bifogades en skrivelse som sändes till K. Maj:t 1773 (se här notex. 9). Miklin fortsatte att bombardera prästeståndet med nya memorial,³³ där han erbjöd sig att medverka i pågående psalmboksarbete, men ingenting hände i koralboksfrågan. Hans privilegium gick ut, och i stället utgavs år 1774 på prästeståndets tillskyndan en ny upplaga av 1697 års så hårt kritiserade koralpsalmbok, till råga på allt utan de rättelser av Vallerius som införts i

29. RA PA R 895, akt 72.

30. RA PA R 900, akt 24.

31. Autograf i Linköpings stiftsbibliotek E IIIa 1761, s. 183–186.

32. Se Göransson 1997, notex. på s. 75.

33. RA PA I 19 (Memorial år 1764 och 1765).

upplagorna av år 1701 och 1739 – något som ju var det mest meningslösa man kunde ha gjort.³⁴

Miklin gillade, som nämnts, inte gamle Zellbells koralbok utan skapade tillsammans med Knölcke en delvis skiljaktig linje i Mellansverige. Härtill hade även Johan Ewerhardt i Skara anslutit sig, även om han i sin koralbok 1744 ibland gick sina egna vägar. Men Zellbell-Westmann-traditionen får ändå anses som den ledande; hit hör bland många andra den utmärkta koralbok som utarbetades år 1770 av Lars Walker³⁵ i Norrala som senare blev organist i Borgsjö. I den rika floran av koralhandskrifter finns det också åtskilliga som vacklar mellan de båda linjerna, som blandar ihop dem eller som hittar på alldeles egna lösningar.

Här kan det vara motiverat att något åskådliggöra de båda huvudlinjerna i följande två notexempel som visar början av koralen nr 10, det ena från Westmann år 1731, det andra från Miklin år 1760:

Two musical staves showing the beginning of chorale No. 10. The top staff is from Westmann (1731) and the bottom staff is from Miklin (1760). Both are in G major and 4/4 time. The lyrics are "O Fader wår högt öfver oss i 3 vers." and "O Fader wår högt öfver oss i Himmels Throne i 3 vers." Fingerings are indicated by numbers 1-5 below the notes.

Notex. 5. Början av koralen 10 enligt Westmann och Miklin.

Olikheterna mellan de båda linjerna är överlag inte stora. Melodierna avviker här och där från varandra (ett fall syns här), medan de största olikheterna ligger i harmoniken och ibland även i det rytmiska – Miklin är oftast mer angelägen än Westmann om andningspauser mellan versraderna.

34. Åke Vretblad har dragit fram en hel del förut okänt material i fråga om denna sorgliga historia som han skildrar med ganska utförliga citat ur Knölckes och Miklins memorial, inkl. bibliografi, i sin lilla skrift Linköpings biblioteks handlingar, Ny serie, Band 9, Linköping 1981.

35. Koralboken nu i landsarkivet i Härnösand.

Åter till Zellbell

Zellbell d.ä. tillskrivs en koralhandskrift, kanske en avskrift, förvarad på KB med signum S 120. På titelbladet står årtalet 1749, överskrivet ett otydligt 1750. Tydligt har Zellbell tänkt sig att därmed avsluta sin koralhistoriska gärning, inledd med den ovan omnämnda tabulaturen. Tabulaturer var ju nu sedan länge ur bruk, kanske hade den gamle Zellbell inte längre den goda syn som krävdes för att läsa den tunna och spretiga tabulaturskriften.³⁶ Men hur som helst stannade 1749 års handskrift vid ett försök. Zellbell tycks vid denna tid ha känt sig gammal och trött; redan år 1746 hade han anhållit att sonen Ferdinand skulle få efterträda honom som organist i Storkyrkan (kyrkorådets protokoll talar härvid om ”organisten Zellbells gamla och trogne tjänst samt dess nu mera tilltagande ålder”³⁷). Handskriften av år 1749 är högst ofullständig. Dess äldre del omfattar endast koralerna 1–109; i fortsättningen är koralerna t.o.m. 155 skrivna av annan hand i modernare stil med halvnot som grundvärde och vanligen g-klav, varefter större delen av boken består av oskrivna notsystem. Korallen nr 2 håller halsstarrigt fast vid den underliga versionen från tabulaturen (här i notexempel 2). I övrigt följer den äldre delen ganska nära, men inte helt, Westmanns handskrift, dock med betydligt fler utsirningar än den. Även korallen nr 3 har en egen utformning av baslinjen som infördes som en rättelse i Närtunahandskriften.

En annan handskrift ligger också på KB med signum S 121. Även denna brukar tillskrivas Zellbell d.ä., något som också uppges på ett försättsblad – dock i betydligt modernare handskrift än koralbokens. S 121 dateras av en annan handskrift,³⁸ som på titelbladet anger:

The Swenske Psalmers Melodier
utsatte och förbättrade af Ferdinand Zellbell Anno 1752
Copierad av Carl Forsberg

Det framgår inte alldeles klart vart årtalet 1752 hör, men av uppställningen att döma hör det till Zellbells handskrift, som alltså skulle vara skriven år 1752 (om årtalet gäller kopieringen är Zellbells handskrift alltså skriven senast 1752). Forsbergs bok är en in i minsta detalj noggrann avskrift av Zellbells S 121. Nu vet man ibland inte vem som avses när det talas om ”Ferdinand Zellbell”, om det är den äldre eller den yngre. Oavsett vad som står på försättsbladet håller jag för osannolikt att den äldre efter sin

36. Faktiskt tycks den äldre Zellbell själv någon gång ha satt ut hela sin tabulatur i moderna noter, om man nämligen får tro en uppgift av Gustav Joh. Risberg, som i sin år 1767 skrivna koralbok på titelbladet skriver: ”The Swenska Psalmers Melodier [...] afsatte, nödtorfteligen förbättrade och General-Bassen på detta efterföljande sätt utsatt af Ferdinand Zellbell samt sedan efter dess egit manuscript afskrifwen af Gustav Joh Risberg.” (Nr 15 i SMB). Detta Zellbells manuskript bör väl i så fall vara tidigare än den mera moderna koralhandskriften från år 1749.

37. Morin 1961, s. 269.

38. SMB koralhandskrift nr 20.

misslyckade handskrift år 1749 skulle ha haft krafter nog att år 1752 fullborda denna utmärkta skrift. I stället bör den enligt min mening vara skriven av den yngre Zellbell, som efter tidens sed skulle ha skrivit den just året innan han efterträdde fadern som storkyrkoorganist. Handskriften står nära Westmann och Zellbell 1749, men har mindre utsirningar än den senare. Att samme Zellbell sedan skrev ytterligare en koralhandskrift³⁹ kan hänga ihop med hans verksamhet som "directeur wid Musikaliska Academiens Informationsverk", en befattning som anges på titelbladet och som han innehade 1772–74, varunder handskriften väl bör ha skrivits. Denna handskrift följer samma linje som 1752 års.

Uppförandepraxis

Ovan har redan sagts att det vid sidan av de ledande Zellbell-Westmann- och Knölcke-Miklin-linjerna uppstod en hel del mer eller mindre avvikande koralhandskrifter. Det saknas dock anledning att här närmare gå in på alla dessa. Den intresserade hänvisas till de tämligen fullständiga kopiesamlingar som återfinns i Svensk koralregistrant vid musikvetenskapliga institutionen vid Lunds universitet och på Svenskt visarkiv i Stockholm. Mera meningsfullt ter det sig att här något granska de många och ibland underliga förslag till utförandet som 1700-talets koralhandskrifter innehåller.

Om Zellbell d.ä.:s tabulatur överförs till modern notskrift uppstår en ganska egendomlig sats; här citeras början av koralen nr 1 i bägge formerna:

1. *N:o 1. Einfach
inso kgn. 4/4. Zeit.*

The handwritten notation shows a sequence of rhythmic values and accidentals: F, F#, F#, F, F#, C. Below these are various symbols representing notes and rests, including vertical lines, slurs, and specific note heads.

The modern notation shows a treble clef with a series of quarter notes (G, A, B, C, D, E, F) and a bass clef with a series of chords (F, G, A, B, C, D, E, F). The time signature is 4/4.

Notex. 6. Början av koralen 1 enligt Zellbells tabulatur och samma stycke i modern notskrift.

39. SMB koralhandskrift nr 2.

Så kunde man väl knappast ha spelat – förmodligen rättade man sig, precis som vid generalbasskriften, efter melodin och basen, medan mellanliggande toner endast gav anvisning om harmoniken. En tabulaturhandskrift av Erik Molin från år 1755⁴⁰ nöjer sig faktiskt med att enbart återge melodi och bas.

I Zellbell d.ä.:s koralhandskrift 1749 finns på många ställen en rad små tecken över noterna, som indikerar utsmyckningar, här i koralen nr 1:

Notex. 7. Början av koralen 1 hos Zellbell d.ä. 1749.

Enligt de förklaringar, som tydligen härstammar från Zellbell själv i Brita Strobills klaver- och orgelbok,⁴¹ bör dessa tecken, som också återfinns i flera av hans intonationer i samma bok, ge koralen följande märkliga utförande:⁴²

Notex. 8. Början av koralen 1 enligt Zellbells utsirningstecken 1749.

Man frågar sig ovillkorligen hur Storkyrkoförsamlingen kan ha reagerat på en sådan koralratsats. Möjligen var den tänkt som en självständig koralvers att enbart spelas av

40. I Linköpings stiftsbibliotek; kopia även i SMB.

41. Handskrift i Jämtlands bibliotek, Östersund; kopia i SMB.

42. Detta, liksom ett liknande fall i Risbergs koralbok 1767, utreds i Vretblad 1949 s. 157.

organisten. Men organisterna kunde också drilla en hel del även till församlings-sången. När Hæffner i förordet till koralboken år 1821 beskrev hur koralerna utfördes "i de flesta kyrkor", var detta nog ingen nyhet i början av 1800-talet utan samtidigt en bild av äldre 1700-talsbruk:

Så råder t.ex. i de flesta Kyrkor den tröttande vanan, att spela Choralerna så utomordentligt långsamt, liksom hörde detta till sjelfva förträffligheten, så att Församlingen, som dock skall sjunga dem, äfven med bästa lungor, icke uthärdar med dessa eviga uthållningar. Hvarföre man ock, särdeles i Landsförsamlingar, oftast får höra Qvinfolken först utsjunga och sluta sin rad i versen. Något derefter kommer Karl-rösterna – slutligen kommer Organisten makligen efter med sina drillar och löpningar.

Ett förslag till förordning för Linköpings stift år 1795⁴³ uppställer fordringar för olika organistkategorier. Stadsorganisterna skall "äga fullständig kännedom av Psalm-Theorien, exequerad på 3 sätt: a) med vanligt General-Bas Accompannement, b) med accorden af vänstra och melodien af högra handen, c) med accorder af bägge händerne". I de största landsförsamlingarna skall man klara fordringarna a) och b), medan organister i smärre landsförsamlingar inte hänvisas till något av spelsätten utan endast bör "kunna spela Psalmerna med accorden af högra handen".

Det lättaste tycks här vara a), vilket på 1600-talet *kan* ha varit ett generalbasackompanjemang i tidens stil varvid sångstämman sjöngs men inte spelades; efterhand måste dock det numera vanliga spelsättet med melodin överst i högerhanden ha slagit igenom. Ett sådant spelsätt föreslås också i Miklins provtryck med underskriften "Detta visar huru jag vill Psalmerne manualiter skola spelas".⁴⁴

No. 27. Ach! Herre, straffa icke mig &c: 6 v.

Detta visar huru jag vill Psalmerne manualiter skola spelas.

Notex. 9. Provtrycket av Miklins koral 27.

43. Återgivet i Morin 1944, s. 146 ff.

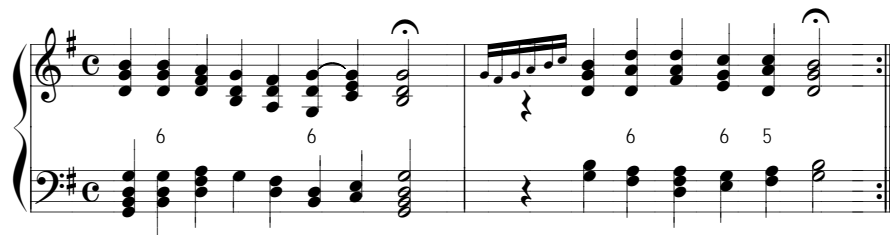
44. RA, från Kanslikollegium till K. Maj:t den 16/11 1773.

Exempel på fordringen b) finns bl.a. i Västeråsorganisten Christian Gustaf Romans koralhandskrift år 1744.⁴⁵

Notex. 10. Början av koralen 412 hos Chr. G. Roman 1744.

Det svåraste spelsättet, eftersom det förbehölls stadsorganisterna, måste ha varit att spela med fulla ackord i bägge händer, något som visas i en anonym handskrift av koralen 412.⁴⁶

Notex. 11. Början av koralen 412 enligt anonym handskrift.

Även detta spelsätt har Hæffner år 1810 noterat "i en af Stockholms större kyrkor".⁴⁷ Efter ett koralförspel, bestående av ett stycke ur en polonäs, tog kantorn med mycket drillar upp första versraden, varefter:

Organisten gick [...] tillika med församlingen till andra strofen [= versraden], tog med hvarje finger en ton och med venstra handen alltid tre, fyra till fem toner; ja, jag räknade ofta åtta rena quinter på hvarandra. Melodin hördes ej, mellan hvarje strof flickades in en liten passage av Polonaisen; sista strofens ackompagnement var sådant att ingen dödlig kan derom göra sig ett begrepp.

Här förekom alltså mellanspel mellan koralens versrader. En antydning till mellanspel finns också i notexempel 11, något som annars sällan påträffas i svenska handskrifter. Dock finns några exempel på detta redan hos Westmann, som väl var avsedda som mönster för sådant, bl.a. i koralen nr 412 – här i Jan Håkan Åbergs i smånoter åter-

45. SMB koralhandskrift nr 3.

46. SMB koralhandskrift nr 12.

47. I tidskriften *Phosphoros* år 1810.

givna förslag till realisering av generalbasen (den oerhört utförliga besiffringen har här reducerats till vad som normalt brukar förekomma):

The image displays three systems of musical notation for an organ piece. Each system consists of a treble clef staff and a bass clef staff. The music is written in a key with one sharp (F#) and a common time signature. The first system shows a complex texture with many sixths and sixteenth-note patterns. The second system features a repeat sign and includes a 4/2 time signature change. The third system concludes the piece with a double bar line. Fingering numbers (6, 4, 5) are placed below notes to indicate fingerings, which are simplified from the original manuscript.

Notex. 12. Början av koralen 412 med mellanspel hos Westmann.

Det är ju inte underligt om organisterna blev förvirrade av all denna mångfald, för att inte tala om församlingarna! Men folket kunde, som vi sett, också ta befalet. Man sjöng, och man sjöng kraftigt! Knölcke antydde i sitt memorial år 1742 att en församlingsmedlem med stark röst kunde hitta på att ändra koralen efter egen smak och vore då "capable, twert emot både orgel och all annan Music, at hålla församlingen i then touren, som han hafwer".

Jämför vi med läget i Tyskland och dess motsättning mellan utsmyckning och enkelhet, så måste ju en orgelsats som den i Zellbell d.ä.:s notex. 8 självklart tillhöra den utsmyckande linjen, som säkert hade många anhängare, inte minst Göteborgskantorn Anders Bonge med sina oerhört rikt utsirade körsättningar. Och om inte

noterna angav figurerna så kunde de säkert improviseras. Däremot torde väl Zellbell d.y. representera den motsatta linjen, som sökte få bort figurerna och lyda frihetstidens krav på "simplicitet"; han hade ju under åren 1741–42 studerat hos Telemann i Hamburg⁴⁸ som strävade i den riktningen.⁴⁹ Hit bör väl också Johan Miklin räknas, inte minst för sin måttfulla koralrats i notexempel 9.

Översikt och utblick

Det som här har refererats ger ju en ytterst komplex bild av tillståndet under 1700-talet. Märk att allt detta vanligen hände i de ännu rätt fåtaliga församlingar som hade orgel och t.o.m. i de största och mest tongivande: Zellinger var ju domorganist i Uppsala, Westmann i Härnösand, C. G. Roman i Västerås, Knölcke och Miklin i Linköping, Ewerhardt i Skara och de båda Zellbell tjänstgjorde i Stockholms Storkyrka. Men hur var läget i de församlingar som saknade orgel? Prästen och författaren Israel Geringius framhöll i en anonym skrift⁵⁰ att man inte fick blanda ihop landsförsamlingar med domkyrkor och större stadskyrkor, där församlingen understöddes av "en i konsten öfvad och studerad ungdom eller skickliga sångare och en förträfflig Orgelmusique. Ty där en af våra vanliga klockare styrer sången förhåller det sig helt annorlunda". I de orgellösa församlingarna var standarden troligen mycket sämre, även om det här kunde uppstå strålande undantag som Dalakorallerna i trakten runt Siljan. Pietismen och herrnhutismen hade i sammanhanget ett ganska ringa inflytande på kyrkans psalmsång, även om deras sångböcker, Mose och Lamsons Wisor, respektive Sions Sångare och Sions Nya Sångare, var vitt spridda mot slutet av århundradet och gärna sjungna utanför kyrkan.

Säkert hade Geijer rätt då han efteråt karakteriserade läget på 1700-talet som "ett kaos av förvirring", varur Hæffner återställde den svenska kyrkosången. Nu blev väl Hæffner inte riktigt den återställare som Geijer hade hoppats. Hæffners koralbok mötte länge ett starkt motstånd, och man kan bara beklaga hans egendomliga avoghet mot tretakt och daktylisk meter. Men hans i och för sig vällovliga avsikt att tvärt emot den tidigare strävan efter fyra takters periodik hävda församlingens rätt till andningspauser mellan versraderna⁵¹ gick om intet genom det ohyggligt långsamma tempot i psalmsången. Snart skulle periodiken dock återkomma: i både 1921 och

48. Bengtsson 1968.

49. Dock påstår Mörner (1952 s. 139 f.) att Zellbell d.y.:s efterträdare i Storkyrkan Johan Wikmanson hade visst besvär med att församlingen vant sig vid företrädarens utsirningar, som han dock motarbetade med hjälp av en gosskör och ett strikt orgelackompanjemang. Men det är ju inget ovanligt att ett organistbyte medför förändringar som församlingen reagerar emot. Wikmanson var ju en direkt förelöpare till Hæffner.

50. Tankar om kyrkosång, 1793.

51. Göransson 1992, s. 192.

1939 års koralböcker gjorde man om 1700-talets misstag och tvingade koralen in i denna med dess väsen oförenliga tvångströja. Först genom 1986 års koralbok skulle koralen befrias därifrån.⁵² Givetvis är det en styrka att motsvarande utveckling ägde rum såväl i föregångslandet Tyskland som i de nordiska länderna. Denna återgång till ett äldre koralideal förefaller alltså väl grundad.

Men vem vet hur länge ...

Förkortningar

KMT	Kyrkomusikernas Tidning
MGG	Musik in Geschichte und Gegenwart, Kassel 1949–79
RA	Riksarkivet
SGL	Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv
SMB	Statens Musikbibliotek (föret Musikaliska akademins bibliotek)
SSA	Stockholms Stadsarkiv
STM	Svensk Tidskrift för Musikforskning

Litteratur

- Aulin, Arne 1948: *Johan Ewerhardt och musiken i Skara*. Opubl. licavhandling, Uppsala
- Bengtsson, Ingmar 1968: Art. "Zellbell" i MGG del 14, s. 1201 ff., Kassel
- Bohlin, Folke 1968: "Ett liturgiskt sånghäfte från Åbo", i *SGL* 1968, s. 35–63
- Bohlin, Folke 1993: "Kyrkosången", i *Musiken i Sverige*. II, Stockholm, s. 123–141
- Burman, Eskil 1976: "Om koralspel på 1700-talet", i *Svensk kyrkomusik* 1976, s. 8
- Burman, Eric 1727: *De triade harmonica*
- Dencker, Nils 1938: "De karolinska koralernas användning till skillingtrycksvisor på 1700-talet", i *STM* 1938, s. 131–156
- Göransson, Harald 1992: *Koralpsalmboken 1697. Studier i svensk koralhistoria*. Diss. Uppsala
- Göransson, Harald 1994: "Kyrkans musik", i *Musiken i Sverige*. I, Stockholm, s. 231–246
- Göransson, Harald 1996: "Nytt ljus över 1700-talets svenska koralutveckling.", i *KMT* 1996, s. 288–92
- Göransson, Harald 1997: *Koral och andlig visa i Sverige*. Stockholm
- Hülphers, Abr 1773: *Historisk avhandling om musik*. Faksimil Stockholm 1969
- Hæger, Ellika 1952: "Anteckningar om Ferdinand Zellbell d.y. och hans vokalmusik", i *STM* 1952, s. 60–83
- Lagercrantz, Ingeborg 1949: "Åbo domkyrkas orgelkoralbok", i *STM* 1949, s. 137–154
- Liedgren, Emil 1926: *Svensk psalm och andlig visa*. Uppsala
- Lindholm, Valdemar 1921: *Ur Borgsjö sockens krönika*. Örnsköldsvik
- Lindquist, David 1951: *Stockholms liturgiska tradition*. Stockholm
- Miklin, Johan: Brev till Hülphers. Handskrift C b 2 i Västerås läroverksbibliotek
- Moberg, Carl-Allan 1942: *Från Kyrko- och hovmusik till offentlig konsert*. Uppsala
- Moberg, Carl-Allan 1957: "Drag i Östersjöområdet musikliv på Buxtehudes tid", *STM* 1957, s. 15–88
- Morin, Gösta 1933: "Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska koralboksarbete", i *SGL* 1933, s. 115–125

52. Se Göransson 1992, notexemplen nederst på s. 81, som visar att Hæffners form faktiskt återupptod 1986!

- Morin, Gösta 1944: "Bidrag till sjuttonhundralets svenska koralhistoria", i *STM* 1944, s. 119–149
- Morin, Gösta 1961: "F. Zellbell d.ä., Liv och verk", i *STM* 1961, s. 265–271
- Mörner, C.-G. Stellan 1952: *Johan Wikmansson und die Brüder Silverstolpe*. Diss., Uppsala, Stockholm
- Norlind, Tobias 1937: "Abraham Abrahamsson Hülphers och frihetstidens musikliv", i *STM* 1937, s. 16–64
- Norlind, Tobias 1945: *Från Tyska kyrkans glansdagar*. III, Stockholm
- Olsson, Kari 1945: "En svensk koralbok i handskrift från 1700-talet", i *STM* 1945, s. 150–161
- Tuppurainen, Erkki 1998: *Åbo domkyrkas tabulaturbok – en hemlighetsfull nordisk raritet*. Manuskript
- Walin, Stig 1938: "Musiken i skolorna i Sverige under upplysningstidevarvet", i *STM* 1938, s. 30–85
- Vretblad, Åke 1949: "Något om musikaliska ornament i svensk 1700-talspraxis", i *STM* 1949, s. 155–160
- Vretblad, Åke 1981: "Församlingssång i mitten av 1700-talet", i *Linköpings biblioteks handlingar*. Linköping 1981, s. 22–31

SUMMARY

The Enigmatic 18th Century. Some Research on the Swedish Chorale Revolution during the Age of Enlightenment

The beginning of the 18th century in Sweden brought a sudden reshaping of the rhythmical chorale of the 17th century in favour of an increasingly pronounced isometry, with time signatures and bar lines and a strong inclination in favour of four-bar periodicity (see musical example 1). The author discusses the causes of this development, which is reflected by two early chorale MSS by Westmann and Zellbell the Elder in the 1730s, which, the present writer maintains, are virtually identical. Certain minor deviations are then noticeable in a chorale book by Miklin from 1760 (musical example 5).

The picture of the 18th century chorale development is complicated by the many different ways at this time of treating the organ, which was now coming to be used more and more in conjunction with hymn-singing. The melody could be played as the upper part in the right hand (musical example 9), it could be played as a solo, often elaborately ornamented, in the right hand, accompanied by chords in the left (musical example 10), or it could be played with chords in both hands (musical example 11). There could also be interludes between the lines of the hymn, as for example with Westmann (musical example 12). Ultimately, however, performance as shown in musical example 9 became the norm.

This new chorale form set the pattern of subsequent developments in all essential respects and, on the whole, until as recently as the latest Swedish chorale book, published in 1986, which, like all new chorale books in the Nordic countries and German-speaking Europe, marks, in principle, a reversion to the rhythmical, more variegated type of chorale of the 16th and 17th centuries.